

УДК 94(100)(092)»1342/1406»:930(47+57)(092)  
DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2021/4.22>

**Гордієнко В.В.**

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

**Гордієнко Г.М.**

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

## ХАН ТОХТАМИШ У ПРАЦЯХ РАДЯНСЬКИХ І ПОСТРАДЯНСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ДИСКУРС

*Статтю присвячено аналізу історіографічної ситуації, яка склалася довкола історичної персоналії хана Золотої Орди Тохтамиша у дослідженнях радянських і пострадянських науковців. Встановлено, що праці з історії Золотої Орди та її правителів перебували під ідеологічним контролем партійно-урядового керівництва СРСР, її інтенсивність і спрямування досліджень залежали значною мірою від коливань внутрішньої та зовнішньої політики тоталітарної держави. З'ясовано, що напередодні і на першому етапі Другої світової війни, коли великодержавні аспекти радянської зовнішньої політики виявилися повною мірою, дослідження монгольських завоювань, Золотої Орди, походів Тимура заохочувалися, але коли піднесення національного патріотизму під час війни викликало занепокоєння влади, було ухвалено рішення, які забороняли історикам позитивно оцінювати державотворення та суспільний лад Улуса Джучі. Зазначено, що науковці Б. Греков і О. Якубовський вимушені були у своїй монографії про розпад Золотої Орди, про діяльність хана Тохтамиша враховувати партійні настанови. Показано внесок у створення наукового образу золотоординського правителя епохи тимчасового об'єднання держави істориків М. Сафаргалієва, Г. Федорова-Давидова, І. Грекова. Проаналізовано причини негативної оцінки історичної ролі хана Тохтамиша відомим етнологом та істориком Л. Гумільовим. Показано вплив на історичні дослідження ідей неоевразійства. У статті розкрито зміст нової інтерпретації політичної діяльності хана Тохтамиша сучасним істориком Р. Почекаєвим. Доведено, що дослідник усі наміри та вчинки хана пояснював його прагненням не тільки відновити Золоту Орду, але й відбудувати всю Монгольську імперію під своєю владою. Вказано на позитивні та негативні аспекти процесу формування національних історіографій пострадянських країн, історія яких була пов'язана із Золотою Ордою, і висвітлення у їх рамках постаті хана Тохтамиша.*

**Ключові слова:** хан Тохтамиш, Золота Орда, Тимур, історіографія, монголосфера, науковий образ.

**Постановка проблеми.** Історія Золотої Орди упродовж останнього століття неодмінно залишалася предметом наукового інтересу дослідників із різних галузей гуманітаристики. Значний внесок у вивчення господарства, економіки, державного ладу та зовнішньої політики цього унікального компоненту монголосфери зробили історики. Донині нагромаджено значний за обсягом комплекс знань про Улус Джучі. Тільки перелік монографій, статей, наукових розвідок і повідомлень, а також науково-популярних видань налічує тисячі назв. Водночас нині зростає необхідність переосмислення накопиченої інформації та нового прочитання давно відомих історичних джерел у зв'язку зі стрімким розвитком азійського континенту та появою молодих держав у Середній Азії.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Про Золоту Орду та хана Тохтамиша писали такі

відомі радянські дослідники, як А. Насонов [7], Б. Греков [1; 2], І. Греков [3], О. Якубовський [1; 2], М. Сафаргалієв [11], Л. Гумільов [4]. Серед нинішніх істориків Золотої Орди варто відзначити І. Міргалєєва [6], Р. Почекаєва [10], Б. Черкаса [13]. Усі ці дослідники розглядали особистість хана Тохтамиша переважно у контексті взаємодії Золотої Орди з давньоруськими князівствами та із правителем Турану – Аміром Тимуром. Дослідницьку увагу незмінно приковувала драматична політична історія Золотої Орди. Особливо активно розвиток золотоординської державності вивчали східноєвропейські історики з огляду на вплив, який здійснила Золота Орда на державотворення та розвиток культури їхніх країн. Основи дослідження історії Улуса Джучі були закладені ще у дореволюційній Росії. Інтерес радянського режиму до колоніальної Азії сприяв формуванню

радянської школи сходознавства, у межах якої з'явилися дослідження Золотої Орди на основі марксистської методології. Справжній ренесанс у вивченні золотоординської тематики викликало становлення національних історіографій у Республіці Татарстан, Казахстані й Узбекистані.

**Постановка завдання.** Вивчення політичної еволюції Улуса Джучі не може обійтися без історико-біографічного методу. Історія Золотої Орди зберегла немало імен видатних особистостей, котрі залишили глибокий слід у минулому не тільки цієї країни, але й усїєї монгольської сфери: Бату, Берке, Ногай, Узбек, Джанібек, Мамай, Едигей. Особливе місце у цьому ряду ханів та емірів Улуса Джучі займає постать хана Тохтамиша. Наділений усіма чеснотами степового правителя, Тохтамиш здійснив останню спробу відновити великодержавний статус Золотої Орди та зазнав важкої поразки, що відразу позначилося на геополітичних процесах як у Середній Азії, так і у Східній Європі.

Інтерпретація феномена Тохтамиша у радянській і пострадянській історичній науці є не менш цікавим предметом дослідження, ніж аналіз умов і причин краху політичної програми цього правителя. Отже, доцільно проаналізувати процес історичної реконструкції персоналії хана Тохтамиша у головних радянських дослідженнях та у працях істориків із пострадянського простору. Важливо з'ясувати, що у діяннях Тохтамиша як державця викликало науковий інтерес, а також які історичні оцінки давали цій особистості радянські дослідники та фахівці із нинішніх молодих країн, землі яких колись входили до монгольської сфери.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Інтерес радянського сходознавства до Золотої Орди та, відповідно, до діянь хана Тохтамиша істотно зріс напередодні Другої світової війни. Очевидно, йшлося про негласне «держзамовлення», викликане зростанням великодержавницьких амбіцій сталінського керівництва. Саме тоді з'явилися відома праця А. Насонова «Монголы и Русь. История татарской политики на Руси» та монографія Б. Грекова й О. Якубовського «Золотая Орда (Очерк истории Улуса Джучи в период сложения и расцвета в XIII–XIV вв.)» [2]. Остання праця перевидавалася тричі – у 1937, 1940, 1941 рр. Поряд зі зростанням суспільно-політичного інтересу до історії Золотої Орди посилювався інтерес і до постаті Тамерлана. Варто вказати на публікацію Б. Заходера «Империя Тимура» [5]. Зрозумілими у цьому контексті виглядали археологічні й антропологічні дослідження радянських

фахівців, які розпочалися буквально за кілька днів до німецько-радянської війни у гробниці Тимура у Самарканді.

А. Насонов у своїй книзі систематизував усі напрацювання російської дореволюційної історіографії щодо історії Улуса Джучі. Хан Тохтамиш цікавив історика лише як провідник традиційної монгольської політики щодо північно-руських князівств. Так, А. Насонов зауважив, що із приходом Тохтамиша на трон правителя Золотої Орди за допомогою Тимура закінчився період політичної анархії; хан оперативно і силою упокорив Москву, але повернутися цілком до колишньої політики монголів щодо Русі вже не міг. «Епоха Тохтамиша та його найближчих спадкоємців стала часом, коли Орда напружувала останні сили, щоб утримати своє панування над Руссю не номінально, а фактично», – писав історик [7, с. 135]. А. Насонов підтвердив у своїй книзі висновки попередніх дослідників: політика Тохтамиша була спрямована проти об'єднувчих намірів московського князя лише доти, доки сам правитель Золотої Орди не опинився у складному становищі після важких поразок у протистоянні з Тимуром. Загалом для тексту А. Насонова характерна позитивістська строгість у використанні історичних джерел і скупість на оціночні судження.

Якщо напередодні Другої світової війни у СРСР спостерігався підвищений інтерес до історії середньовічного Сходу і Монгольської імперії, то на етапі завершення війни ставлення до цих історичних досліджень різко змінилося. Про це свідчить постанова ЦК ВКП (б) від 9 серпня 1944 р. «Про стан і заходи з покращення масово-політичної та ідеологічної роботи у Татарській партійній організації». Пункт 7 постанови викладено так: «Запропонувати Татарському обкому ВКП (б) організувати наукову розробку історії Татарії, усунути допущені окремими істориками та літераторами серйозні недоліки й помилки націоналістичного характеру у висвітленні історії Татарії (прикрашання Золотої Орди, популяризація хансько-феодального епосу про Ідегея)...» [9, с. 518]. Незабаром, 6 жовтня 1944 р. у Казані Бюро Татарського Обласного комітету ВКП (б) ухвалило постанову № 39 «Про помилки та недоліки у роботі Татарського науково-дослідного інституту мови, літератури та історії». Постанова місцевого партійного керівництва більш конкретно означила «помилки» істориків і встановила чіткі межі досліджень: «У своїх працях... інститут допустив серйозні помилки. Зводяться вони до того, що Золота Орда, за істотного розхо-

дження з історичною правдою, зображається прогресивною державою, країною із високорозвиненою економікою та культурою. Інститут у процесі розробки цих праць зовсім ігнорував основні риси Золотої Орди як держави агресивної, що проводила загарбницькі війни та розбійничі походи на землі російського народу та його сусідів, як держави найтяжчого гноблення і розорення народів. Прикрашаючи Золоту Орду, інститут ігнорував прогресивний характер руйнування цієї держави.

Найгрубішою помилкою інституту є повне ототожнення історії Золотої Орди з історією сучасного татарського народу. Будуючи свої праці на спрощених брехливих і ненаукових позиціях, інститут розглядав період Золотої Орди як найвеличніший і яскравий період історії татарського народу» [8, с. 216–216].

Академічною відповіддю на критику партійно-урядового керівництва можна вважати фундаментальне дослідження Б. Грекова й О. Якубовського «Золотая Орда и ее падение», опубліковане у 1950 р. Історики знайшли спосіб, загалом зберігаючи наукову об'єктивність, урахувати партійні настанови щодо вивчення Улуса Джучі. Знайшлося місце у монографії і для висвітлення головних діянь хана Тохтамиша. Дослідники підкреслили, що відразу після утвердження на престолі за допомогою самаркандського правителя Тимура, тобто у 1381 р., хан Тохтамиш «узяв курс на відродження могутності Золотої Орди та її великодержавної політики» [1, с. 337]. Привертають увагу слова авторів монографії про те, що обидва діячі – і Тимур, і Тохтамиш – добре розуміли, що незабаром їм доведеться розпочати збройне протистояння, і тому кожен до цього серйозно готувався. Причому до середини 80-х рр. XIV ст. позиції Тохтамиша, на думку істориків, були значно сильнішими, оскільки у його розпорядженні були велетенські матеріальні та людські ресурси Золотої Орди. Більше того, Б. Греков та О. Якубовський наголошували, що на той момент Тохтамиш був ханом – нащадком Чингісхана, а Тимур – лише маловідомим еміром, бо перемоги, що прославили його на увесь світ, були ще попереду. Поразки війська Тохтамиша у 1391 р. на р. Кондурча та 1395 р. на р. Терек автори монографії пояснюють кращою бойовою тактикою Тимура. Недаремно для характеристики новаторства самаркандського еміра у військовій справі у книзі виділено фрагмент тексту аж на 16 сторінок. Важливий висновок зробили автори, аналізуючи напрями походів Тимура та знищення ним міст Золотої Орди: Тимур прагнув завдати макси-

мальної шкоди караванній торгівлі між Європою і Китаєм через Крим, Нижнє Поволжя та Хорезм [1, с. 376]. Описуючи дії Тохтамиша після важких поразок, дослідники використовують такі характеристики, як «енергійна натура», «воля і неослабна енергія» і т. п. Водночас історики мусили добре пам'ятати про постанову ЦК ВКП (б) від 9 серпня 1944 р., про що свідчить нічим не обґрунтоване пояснення причин, чому Тимур після взяття та спалення Єльця не пішов далі на Москву: «Очевидно, розповіді про Мамаєве побоїще на Куликовому полі його лякали, і він не наважився прийняти бій із росіянами» [1, с. 370] (виділення наше – В. Г., Г. Г.). Це твердження дисонує з основним змістом монографії.

Період «відлиги» певною мірою позначився й на історіографії Золотої Орди. Свідченням цього може бути монографія М. Сафаргалієва «Распад Золотой Орды», оприлюднена рівно через десять років після виходу у світ монографії Б. Грекова й О. Якубовського. Автор у розділі, присвяченому тимчасовому об'єднанню Золотої Орди наприкінці XIV ст., підкреслив, що із приходом до влади хана Тохтамиша припинилася тривала міжусобиця у країні. На відміну від попередніх дослідників, М. Сафаргалієв, спираючись на історичні джерела, нагадав, що з усіх правителів Золотої Орди, починаючи від Батия, тільки хан Тохтамиш отримав у додаток до свого імені епітет «Великий». Історик дотримувався традиційного пояснення причин розриву Тохтамиша із Тимуром: після смерті соратників хана, котрі радили йому зберігати союз із самаркандським правителем, до його оточення прийшли представники аристократії правого крила з Ак Орди (західних володінь хана), які спонукали хана до розриву із Тамерланом. «Досягнувши zenіту своєї слави, Тохтамиш прагнув розірвати свою залежність від Тимура та повернутися до традиційної політики колишніх ханів Золотої Орди», – писав М. Сафаргалієв [11, с. 145]. Історик вказав на ще одну важливу причину розгортання конфлікту – володіння торговим шляхом Схід – Захід, який перемістився на південь і пролягав через Іран та Азербайджан.

У 60–80-ті рр. XX ст. радянська історіографія Золотої Орди поповнилася новими працями, які істотно розширили предметне поле історичних досліджень. Серед цих праць вигідно виділяється своїм підходом до золотоординської проблематики монографія Г. Федорова-Давидова «Общественный строй Золотой Орды». Застосування методології соціальної історії дало можливість досліднику виявити таку деталь: коли

Урус-хан – правитель Кок Орди – у процесі боротьби за золотоординський престол більше уваги почав приділяти справам західної частини Поволжя та зближатися із сарайськими емірами, аристократія й еміри Кок Орди починали відступатися від нього. Таке ж трапилося пізніше і з Тохтамишем. Останнього у процесі його боротьби з Урус-ханом підтримував не тільки Тимур, але й кок-ординська аристократія. Їхня орієнтація була зумовлена і тим, що саме Тимур підтримував Тохтамиша. Для них Тимур був гарантією відновлення сильної державності Золотої Орди [12, с. 152]. Тимур же допомагав Тохтамишу, оскільки потрібно було подолати Урус-хана, котрий небезпечно посилювався, руками хана-маріонетки, але, щоб той був «законним» ханом, тобто чингізидом. Щоправда, Тохтамиш, як відомо, не став маріонеткою. Як і для більшості російських радянських істориків, для Г. Федорова-Давидова Куликовська битва 1380 р. – «подія величезної важливості». Історик вважав, що Тохтамиш захопив Сарай, Хаджі-Тархан, Крим та Орду Мамаю завдяки Куликовській битві, бо після поразки Мамаю уже не міг утримувати владу у своїх руках. Ось типове висловлювання: «Розгром Мамаю Дмитрієм Донським – подія величезної важливості. Вона показала слабкість Золотої Орди, її неміцність, вона ознаменувала початок вивільнення Русі з-під монгольського гніту. Для Золотої Орди це був один із головних ударів, після яких держава Джучидів розкололася на низку дрібних утворень. Ціла нова епоха була відкрита цією битвою в історії всієї Східної Європи. *Навіть зусилля Тохтамиша не змогли повернути Золотій Орді її колишню могутність після битви на Куликовому полі*» [12, с.153]. (виділення наше – В. Г., Г. Г.) Г. Федоров-Давидов довів, що Тохтамишу надала підтримку західна монгольська аристократія, яка потребувала сильної централізованої влади після падіння темника Мамаю.

Дипломатію хана Тохтамиша вивчав у своїй монографії «Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV–XV вв.)» І. Греков. Історик визнав високий рівень зовнішньої політики Золотої Орди у роки його правління. Так, він зазначав, що дипломатія Тохтамиша діяла в умовах наростання жорстокої конфронтації Золотої Орди із Тураном – новою державою в Середній Азії на чолі з еміром Тимуром. Пояснюючи обставини конфлікту між двома державцями, історик не вдається до категорій «чорна невдячність» чи «недалекглядність», а обмежується констатацією: «Широкі політичні амбіції того й іншого

не тільки покладали кінець їхній “дружбі” та співробітництву, але і штовхнули на шлях відкритої ворожнечі» [3, с. 208].

І. Греков писав, що після поразки у квітні 1391 р. на р. Кондурча «золотоординський хан не думав складати зброю: упродовж наступних чотирьох років він продовжував чинити упертий спротив натиску Тимура, мобілізуючи для цього як ресурси самої Золотої Орди, так і опозиційні до Тимура сили, які існували тоді на Кавказі, у Мавераннахрі, Єгипті» [3, с. 209]. І. Греков акцентував увагу на вмільому дипломатичному маневруванні хана задля всебічної підготовки до вирішального зіткнення із могутнім противником. Дослідник виявив закономірність у відносинах Золотої Орди та східноєвропейських держав за правління Тохтамиша. На його думку, військово-політичне ослаблення Золотої Орди внаслідок важких поразок у війні з Тимуром обов’язково супроводжувалося відходом від великодержавної політики сприяння роздробленості як Великого Володимирського князівства, так і Великого князівства Литовського та Руського. Ослаблений Тохтамиш, навпаки, підтримував централізацію і посилення цих держав на випадок протистояння їх із військом Тимура, а також виступав за збереження між ними рівноваги задля можливостей дипломатичного маневру Золотої Орди. Навіть Тимур, а згодом і новий правитель Золотої Орди емір Едигей мимоволі визнали правильною зовнішню політику Тохтамиша та неухильно її дотримувалися. Загалом, характеризуючи діяльність хана Тохтамиша, І. Греков постає як істинний науковець, для якого факти є важливішими за ідеологічні настанови.

У період «перебудови» у СРСР для вчених, насамперед для істориків, відкрилися широкі можливості для досліджень. Було скасовано партійний та ідеологічний контроль за діяльністю науковців, і багато з них з ентузіазмом долучилися до нових світових надбань філософії, соціології, етнології, історіографії. На цьому тлі широкого розголосу набула концепція Л. Гумільова, котрий запропонував власну інтерпретацію ідей євразійства. «Пасіонарна теорія етногенезу» російського вченого по-новому пояснювала етнополітичні процеси в Азії й у Великому Степу упродовж останніх тисячоліть. Історію монголів неодноразово репресований радянським режимом учений розглядав як яскраву ілюстрацію підтвердження власної теорії. Застосовуючи базові поняття своєї концепції – «пасіонарність», «пасіонарії», «субпасіонарії», «гомеостаз», «суперетнос», – Л. Гумільов по-своєму пояснив обставини та причини

піднесення монголів, створення Монгольської імперії, а також занепаду та розпаду монгольської державності, у тому числі й Золотої Орди. Окрему частину (7-му) своєї книги «Русь и Великая Степь» Л. Гумільов присвятив Золотій Орді за правління хана Тохтамиша, назвавши її «Тохтамыш и его время». Слід зазначити, що еволюцію монголосфери автор розглядав через призму войовничого антизахідництва. Зокрема, про монголів на сторінках своєї книги він писав, що вони «звільнили від мусульман» Сирію і тільки через «зрадництво європейських хрестоносців» не взяли Єрусалим, а вимушені були після поразки при Айн-Джалуді відступити до Євфрату [3, с. 169]. Л. Гумільов переконував читача, що Папа Римський Інокентій III оголосив «хрестовий похід проти православ'я», а хрестоносці після Четвертого Хрестового походу були готові атакувати Русь [3, с. 178]. Крім цього, писав автор «теорії пасіонарного етногенезу», папа Інокентій IV «оголосив війну монголам», якої вправно уник володимирський князь Ярослав. Цей діяч, за словами вченого, запропонував на князівському з'їзді «приєднатися» до монголів. Л. Гумільов, називаючи північні князівства XIII ст. «Великоросією», стверджував, що вони «примкнули» до Золотої Орди та перебували з нею у «союзи», а інші руські князівства «були завойовані Польщею і Литвою» [3, с. 178]. Більше того, автор доводив, що захист Москвою своєї самостійності – державної, ідеологічної, побутової та навіть творчої, – означав війну з агресивним Заходом. Нині такі ідеї епігони євразійства кладуть в основу зовнішньої політики Російської Федерації.

У своїй книзі Л. Гумільов доводив, що у Золотій Орді у другій половині XIV ст. пасіонарність пішла на спад, оскільки «люди довгої волі», творці Монгольської імперії або ж наклали головами у роки великих завоювань, або ж загинули під час кривавих міжусобиць, а інші розчинилися серед чужих етносів. Водночас історик був упевнений, що пасіонарне піднесення переживала у ті часи Москва, оскільки в ній зібралися пристрасні, енергійні, невгамовні люди (пасіонарії). Саме тому, вважав він, Москва стала ініціатором «об'єднання» північних князівств. На пасіонарному злеті, на його думку, перебувала й Литва. Держава Тимура також, як стверджував дослідник, переживала період пасіонарного піднесення, оскільки «солдатський імператор» Тамерлан зміг «втягнути з народу пасіонарну еліту» та платив їй здобиччю, отриманою під час завойовницьких походів у Моголістан, Іран, Азербайджан, Золоту

Орду, Індію, Османську Порту. Про Тохтамиша дослідник монголосфери писав у зневажливому тоні. Золотоординський правитель згідно із Л. Гумільовим виявився заслабким для виконання великої місії. Історик наділяв хана такими характеристиками: «посередній хан», «простодушний і довірливий сибіряк», «іграшка в руках своїх беків», «бідний Тохтамыш», «зрадник», «войовничий провінціал», «жалюгідний епігон», «нікчемний нащадок великих предків». Крім цього, історик був переконаний, що хан, «сівши на престол Золотої Орди, <...> опинився на посаді, яка була вищою за рівень його компетентності» [3, с. 199]. Утвердження Тохтамиша на престолі Золотої Орди та відновлення ним єдності держави у давніх кордонах Л. Гумільов пояснює допомогою Тимура і Москви, князь якої розбив військо Мамаєва – суперника хана. Похід його на Москву влітку 1382 р. історик вважав «легковажним», оскільки внаслідок нападу він «здобув розчарованого васала у Москві». Зрештою із тексту цієї частини книги можна дізнатися, у чому була головна помилка Тохтамиша: на думку Л. Гумільова, через свою провінціальну обмеженість він «зрадив віковій традиції союзу Орди та Русі» (виділення наше – В. Г., Г. Г.). У період протистояння Тохтамиша із Тимуром «великий князь Василь Дмитрович залишився без уваги та дотримувався нейтралітету. Нічого іншого йому не залишалося, оскільки для православної Москви католицької і мусульманської суперетноси були однаково ворожі, а сибіряк Тохтамыш виявився зрадником», – писав Л. Гумільов [3, с. 231] (виділення наше – В. Г., Г. Г.). Такі твердження історика сусідять із виваженим аналізом військових поразок хана Золотої Орди на р. Кондурча 1391 р. та на р. Терек 1395 р. Л. Гумільов зазначав, що армія Тамерлана була армією професіоналів, рівень підготовки якої був значно вищим, ніж у кочового ополчення Тохтамиша. Варте уваги його міркування щодо всесвітньо-історичного значення битви на р. Терек навесні 1395 р. Історик писав, що відбулося не випадкове збройне зіткнення двох військ, а вияв протистояння на рівні суперетнічному: велика степова культура захищалася від не менш великої міської культури Близького Сходу – мусульманської. Зауважимо, що популярність текстів Л. Гумільова більшою мірою була викликана оригінальністю концепції, безпеляційністю тверджень, доступністю викладення, аніж академічною глибиною осмислення предмета дослідження.

Розпад СРСР започаткував процес становлення сучасних національних історіографій у

пострадянських молодих країнах, долучення їх до світового історіографічного процесу і формування власного погляду на своє минуле. Позитивні зрушення виявилися у сходознавстві й у дослідженнях монголосфери. Підтвердженням цього може слугувати монографія російського історика Р. Почекаєва «Золотая Орда. История в имперском контексте», яка вийшла у світ 2017 р. Учений запропонував оригінальну концепцію політичного розвитку Золотої Орди та Середньої Азії у період, коли провідними державцями тут були хан Тохтамиш та емір Тимур. На його думку, усі діяння цих правителів слід розглядати через призму популярної тоді у монголосфері ідеї відновлення Монгольської імперії часів великих завоювань. Причому і Тохтамиш, і Тамерлан мали власні плани розв'язання цього грандіозного завдання. Тобто якщо історики XIX і XX ст. вважали, що кінцевою метою хана Тохтамиша було відновлення могутності Золотої Орди у кордонах першої половини XIV ст., то Р. Почекаєв переконаний у тому, що це був лише перший крок правителя до відновлення всієї імперії Чингісхана від Китаю до Карпат. Історик також пояснює завоюницькі походи Тимура не тільки прагненням встановити контроль над Великим Шовковим шляхом, але й намірами відновити Велику імперію, однак, якщо проєкт хана Тохтамиша мав на меті реставрацію імперії на чолі із представником роду Джучидів, то Тамерлан намірявся відновити імперію із правителем-каганом із роду Угедея.

Під кутом зору великоімперської концепції Р. Почекаєв подає інтерпретацію відомих подій правління хана Тохтамиша та його протистояння з Тамерланом. Прихід до влади Тохтамиша у Золотій Орді історик традиційно пояснює втомою золотоординського суспільства та його еліти від двадцятилітньої кривавої міжусобиці («Великої зам'ятні»). Ці самі обставини, як доводить автор, сприяли тому, що Тохтамиш знаходив собі прихильників для протистояння із конкурентами на владу в Золотій Орді після її втрати у 1395 р., але допомогу Тимура у сходженні на престол Тохтамиша дослідник схильний пояснювати по-новому. Якщо більшість попередніх істориків вважали, що, підтримуючи Тохтамиша, Тамерлан готував для себе маріонетку на престолі Золотої Орди, а меншість доводила, що допомога представникові «золотого роду» була для Тимура «священним обов'язком» незнатного бека, то Р. Почекаєв переконаний: «Послідовна підтримка Тохтамиша Аміром Тимуром була одним із епізодів чергового відновлення Монгольської імперії» [10, с. 113].

Зазначивши, що Тохтамиш не мав достатньо здібностей і досвіду для здійснення великої місії, російський історик визнає його енергію, наполегливість і дипломатичний хист. Історик не зазнав впливу вищезначеної теорії Л. Гумільова, про що свідчить просте і логічне пояснення московського походу Тохтамиша. Він бачить причини походу хана на Москву 1382 р. у відмові московитів із 1374 р. сплачувати у Золоту Орду «вихід», тобто данину. Якщо Мамаєві не вдалося примусити Москву виконувати свої васальні зобов'язання, то Тохтамиш впорався із цим завданням і «відновив васалітет Північно-Східної Русі зі всіма зобов'язаннями щодо сюзерена» [10, с. 115]. З погляду концепції «спроби відновлення Монгольської імперії Тимуром» Р. Почекаєв пояснює незрозуміле занадто спокійне ставлення самаркандського правителя до факту захоплення Тохтамишем Хорезму 1383 р., який лише кілька років тому був завойований Великим Кульгавцем, тим, що Тимурові було не важливо, до складу якого улусу буде входити той або інший регіон, адже всі улусні правителі врешті-решт мусили б підкоритися його ставленикові – ханові з роду Угедея. Із позитивними конотаціями історик висвітлює державотворчу діяльність хана Тохтамиша, хоча й оцінює випуск ханом пайцзи (металевої пластини з написом, яка означала, що її власник наділений особливими владними повноваженнями) із написом «Тактамиш-каан», тобто «Тохтамиш-каган», як «запаморочення від успіхів» [10, с. 116]. Тохтамиш, за словами Р. Почекаєва, не був «відважним одинаком», він керувався політичними розрахунками, які спиралися на об'єктивний аналіз ситуації у Середній Азії. Підбиваючи підсумок діяльності золотоординського хана, історик стверджує, що його здібності та навички були корисними під час боротьби за владу, але виявилися безплідними під час мирної розбудови держави.

Як позитивні, так і негативні аспекти становлення національної історіографії містить монографія історика з Республіки Татарстан І. Міргалєєва «Политическая история Золотой Орды периода правления Токтамыш-хана». Автор неупереджено проаналізував політичну ситуацію, яка виникла в Улусі Джучі у другій половині XIV ст. Він вказав на наявність «здорових політичних сил у Золотій Орді», котрі виступали за подолання анархії у країні. І. Міргалєєв довів, що великодержавницька політична програма хана Тохтамиша сприяла об'єднанню довкола нього більшої частини золотоординської знаті. Історик високо оцінив економічні та політичні реформи об'єднувача

Улуса Джучі, його державницьку позицію, водночас підкресливши, що централізаторська політика Тохтамиша викликала невдоволення частини золотоординської аристократії – огланів (чингізидів і джучидів) та емірів, які звикли до політичної нестабільності та завжди були схильні до сепаратизму. Перемога над темником Мамаєм і відновлення єдності країни, на думку історика, стимулювала зовнішньополітичну активність Золотої Орди та спонукали хана до спроби створення антитимурівської військово-політичної коаліції. У монографії І. Міргалєєв намагається зняти вину хана Тохтамиша за розгортання збройного конфлікту з Аміром Тимуром. Досить контраверсійним виглядає твердження автора про те, що головною причиною відступу армії Тимура навесні 1396 р. із Золотої Орди після її масштабного розорення був збройний опір простого населення країни. Унаслідок цілковитого розгрому Тамерланом війська Тохтамиша на р. Терек у квітні 1395 р. народ Золотої Орди розпочав нібито «партизанську війну» проти підрозділів Великого Аміра [6, с. 135]. У роботі І. Міргалєєва хан Тохтамиш постає як видатний державець і спадкоємець справи Чингісхана, Батія, Узбека, котрий усе своє життя присвятив справі відновлення величчя Золотої Орди, а важкі поразки його були спричинені несприятливими суспільними обставинами.

Серед нинішніх дослідників Золотої Орди варто виділити українського історика Б. Черкаса. Його монографія «Західні володіння Улусу Джучі: політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста (XIII–XIV ст.)» внесла свіжий струмінь у дослідження найбільшого державного утворення у середньовічній Європі. Застосовуючи сучасну методологію, автор проаналізував відомі й маловідомі історичні джерела, що дало можливість встановити нові й уточнити вже давно відкриті факти золотоординської історії. Історик відзначає енергію хана Тохтамиша, спрямовану на впорядкування управління та збирання земель Золотої Орди. Грошова, військова та соціальна реформи хана, заходи з відновлення кочового господарства, як стверджує дослід-

ник, сприяли економічному пожвавленню і розвитку торгівлі. Водночас Б. Черкас зазначає, що реформи Тохтамиша мали поверховий характер і ніяк не змінили традиційний уклад життя золотоординців. Заходи хана забезпечували збереження його влади, але не відновлювали повноцінної централізованої держави часів перших джучидів, на чому наголошує у монографії історик. Привертає увагу висновок автора про те, що погром Золотої Орди Тимуром у 1395–1396 рр. не знищив цілком державу, оскільки імперію кочівників могла остаточно розгромити така сама номадична держава [13, с. 224]. Не вдаючись до оцінних суджень, Б. Черкас показав непересічність постаті хана Тохтамиша в історії Великого Степу та Східної Європи.

**Висновки.** Історична реконструкція персоналії хана Тохтамиша у радянській і пострадянській історичній науці відбувалася під значним впливом соціально-політичних чинників. Для радянських істориків Тохтамиш був ханом, котрий прагнув реалізувати великодержавну програму відновлення Золотої Орди, що гальмувало політичний розвиток руських земель. Втручання ЦК ВКП (б) у процес дослідження монголосфери й Улуса Джучі змусило науковців істотно перебільшувати роль Куликовської битви у розвитку Золотої Орди й у політичній долі хана Тохтамиша, проте радянським історикам вдалося сформулювати основу наукових знань про Золоту Орду та її правителя періоду тимчасового піднесення перед остаточною занепадом. Вони виділяли в особистості хана енергію, наполегливість, дипломатичний і військовий досвід, особисту мужність. Розгляд історії Золотої Орди та діяльності хана Тохтамиша через призму ідей неоевразійства став кроком назад від здобутків радянських вчених. Звільнення від нав'язливої державної опіки історичних досліджень у нових пострадянських країнах сприяло початку формування національних версій еволюції Золотої Орди, діянь її правителів, зокрема й хана Тохтамиша, підґрунтям яких залишаються відкриття попередників – істориків минулого століття.

#### Список літератури:

1. Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. Москва – Ленинград : Издательство Академии наук СССР, 1950. 478 с.
2. Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда (Очерк истории Улуса Джучи в период сложения и расцвета в XIII–XIV вв.) / под ред. В. Быстринского ; Институт истории и Институт истории материальной культуры им. Н.Я. Марра Академии наук СССР. Ленинград : Соцэкгиз, 1937. 203 с.
3. Греков И.Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV–XV вв.). Москва : Наука. Главная редакция восточной литературы, 1975. 519 с.

4. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая Степь : в 2 кн. / сост. и общ. ред. А.И. Куркчи. Кн. 2. Москва : Институт ДИ – ДИК, 1997. 512 с.
5. Заходер Б.М. Империя Тимура. *Исторический журнал*. 1941. № 6. С. 78–88.
6. Миргалеев И.А. Политическая история Золотой Орды периода правления Токтамыш-хана. Казань : Алма-Лит, 2003. 164 с.
7. Насонов А.Н. Монголы и Русь (история татарской политики на Руси). Москва – Ленинград : Издательство Академии Наук СССР, 1940. 178 с.
8. Об ошибках и недостатках в работе Татарского научно-исследовательского института языка, литературы и истории. *Тагиров И.С. История и политика : учебное пособие*. Казань : Издательство Казанского университета, 2009. С. 215–216.
9. Постановление ЦК ВКП (б). О состоянии и мерах улучшения массово-политической и идеологической работы в Татарской партийной организации. 9 августа 1944 г. *Коммунистическая партия в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986)*. Т. 7. 1938–1945. Москва : Политиздат, 1985. С. 513–520.
10. Почекаев Р.Ю. Золотая Орда. История в имперском контексте. Санкт-Петербург : Наука, 2017. 206 с.
11. Сафаргалиев М.Г. Распад Золотой Оды. Саранск : Мордовское книжное издательство, 1960. 278 с.
12. Федоров-Давыдов Г.А. Общественный строй Золотой Орды. Москва : Издательство Московского университета, 1973. 180 с.
13. Черкас Б. Західні володіння Улусу Джучи: політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста (XIII–XIV ст.). Київ : Поліграфічна д-ція Ін-ту історії України НАН України, 2014. 386 с.

#### **Hordiienko V.V., Hordiienko H.M. KHAN TOKHTAMYSH IN THE WORKS OF SOVIET AND POST-SOVIET RESEARCHERS: HISTORIOGRAPHICAL DISCOURSE**

*The article is devoted to the analysis of the historiographical situation that developed around the historical personality of the Khan of the Golden Horde Tokhtamysh in the research of Soviet and post-Soviet scholars. It was established that the works on the history of the Golden Horde and its rulers were under the ideological control of the party and government leadership of the USSR, thus the intensity and direction of the research largely depended on fluctuations in the domestic and foreign policy of the totalitarian state. It was found out that on the eve and in the first stage of World War II when the great-power aspects of Soviet foreign policy were fully revealed, the studies of the Mongol conquests, the Golden Horde, and Timur's campaigns were encouraged. But during the war, the rise of national patriotism was the cause for concern to the authorities, who carried out the decisions to forbid historians to positively evaluate the state-building and social order in Ulus Juchi. It is noted that the scholars B. Grekov and O. Yakubovsky were forced to take into account the party's guidelines in their monograph on the collapse of the Golden Horde, on the activities of Khan Tokhtamysh. This paper reveals the contribution of historians M. Safargaliev, G. Fedorov-Davidov, I. Grekov to the creation of the Golden Horde ruler's scientific image of the temporary state unification era. We analyze the reasons for the negative evaluation of Khan Tokhtamysh's historical role represented by the famous ethnologist and historian L. Gumilev. The article also focuses on the influence of neo-Eurasian ideas on historical research. The paper reveals the content of a new interpretation of Khan Tokhtamysh's political activity by the modern historian R. Pochekaev. It is proved that the researcher explained all the intentions and actions of the Khan by the desire not only to restore the Golden Horde but also to rebuild the entire Mongol Empire under his rule. We point out the positive and negative aspects of the national historiographies formation process in the post-Soviet countries, the history of which was connected with the Golden Horde, and the presentation of Khan Tokhtamysh's personality.*

**Key words:** Tokhtamysh, Golden Horde, Timur, historiography, Mongolosphere, scientific image.